

Barbora Půtová – Václav Soukup

Vývojové proměny židovské obce a ghetta ve Velkém Meziříčí

Development Changes of the Jewish Community and Ghetto in Velké Meziříčí*

■ **Abstract:** The study discusses history of the Jewish population and community in the town of Velké Meziříčí. It describes and analyses factors that influenced the destinies of the Jews living in the Moravian Margraviate, one of the lands of the Crown of Bohemia, in early modern times. This paper traces the development changes in the Jewish community in Velké Meziříčí starting from the time the first Jews settled in the town. Special attention is paid to basic features of the community, the ghetto and its functioning. The first mentions of Jews in Velké Meziříčí date back to 1518 represented by an entry in the Municipal Book. However, the arrival and first settlements of Jews in Velké Meziříčí were first described in a book of newly received citizens in 1611. The Jewish community in Velké Meziříčí did not display cultural attributes of a specific religious subculture or an autonomous community until mid-17th century. The sharpest population growth occurred at the beginning of the 1650s, which is when the Jews from Velké Meziříčí formed a mid-sized community and they were the second largest Jewish community in the territory known today as the Jihlava District after Třebíč. This is the reason why the historical part of this study focuses particularly on 17th-19th centuries, which is the period when the Jewish community flourished and it also merged with the town and together they formed an independent and unique political entity. This study aims to contribute to more profound understanding of a particular Jewish community in Moravia from cultural-historical and anthropological perspective.

■ **Keywords:** Jews; Velké Meziříčí; Diaspora; Moravian Margraviate; Jewish Community; Ghetto

■ **PhDr. Barbora Půtová, PhD.,** působí jako historička umění a etnoložka na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Předmětem jejího vědeckovýzkumného zájmu je antropologie umění a mlado-paleolitické, neolitické a moderní umění (barbora.putova@ff.cuni.cz).

■ **PhDr. Václav Soukup, CSc.,** působí jako etnolog a antropolog na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se především teorii kultury, paleoantropologii a dějinám antropologického myšlení (vaclav.soukup@ff.cuni.cz).

Židovské diaspory jako specifický typ subkultury¹

Ve střední Evropě již od doby středověku žili židé v diasporách, které od 16. století obývaly vymezené části měst, označované jako ghetta.² Vzrůstala snaha o redukci počtu

* Studie je výsledkem projektu „Vytvoření a ověření systému evaluace veřejných kulturních služeb“ (ident. kód DF12P01OVV036) v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI).

¹ Subkultura je autory chápána jako sociální skupina, která vykazuje odlišné kulturní znaky (artefakty, sociokulturní regulativy a ideje) oproti majoritní společnosti, v rámci které existuje. Subkulturu lze vymezit a pochopit ve srovnání s hodnotami, vzorci chování a životním stylem převládajícími v dominantní kultuře. Židovské subkultury odlišovala od majoritní křesťanské kultury zejména specifika spjatá s židovským náboženstvím, které determinovalo životní způsob příslušníků židovských obcí. V této studii se pro židovské obyvatelstvo cca do konce předmoderní doby podle vžitého jazykového úzu užívá označení „židé“ (z hlediska náboženského), od 19. století pak „Židé“, kdy začíná být důležité i hledisko etnické (pozn. redakce).

obyvatel židovských ghett.³ Židé byli navíc ze strany majoritní křesťanské společnosti omezováni také ekonomicky, právně a sociálně. Židovské komunity netvořily z hlediska své sociální skladby homogenní skupinu, neboť v ghettech žili společně jak chudí židé, kteří se zabývali drobným obchodem a řemesly, tak bohatá židovská vrstva obchodníků a finančníků. Hospodářská činnost židů však byla omezena pouze na půjčování peněz na zástavu a úrok, což bylo jako lichva křesťanům církví zakázáno.⁴

Skutečnost, že ve středověku nepožívali židé na území Čech a Moravy stejná práva jako ostatní obyvatelé měst a byli často vystaveni ze strany křesťanů útisku a násilí, do značné míry ovlivňovala fungování židovských obcí. Vyloučení židů ze života majoritní křesťanské společnosti ale neznamenalo jejich eliminaci z oblasti hospodářského a společenského života. Navzdory náboženské a kulturní odlišnosti byli židé pro majoritní společnost do značné míry nepostradatelní, neboť se podíleli na fungování ekonomického a sociálního systému. Již ve středověku zaujímali významné místo v řemeslné výrobě, obchodu a finančních transakcích. Do poloviny 13. století se židé živilí zejména dálkovým obchodem a dovozem luxusního zboží, jako například vína, koření nebo zbraní.⁵ Museli panovníkům odvádět pravidelné daně, jež představovaly platbu za povolení k usídlení a také pravidelný zdroj příjmů do panovníkovy pokladny.⁶ Postavení židů se postupně zhoršovalo a vedlo k jejich vyřazení z různých druhů prací. Protižidovské nálady panovaly především v královských městech, kde se židé zejména usazovali a vstupovali do městského hospodářství. Města postupně získávala královská privilegia, která majoritní společnosti umožňovala ve stále větší míře eliminovat nebo omezit židovskou konkurenci v obchodě, řemeslech i peněžnictví.⁷ Plná občanská práva ale začali židé v evropských zemích postupně získávat až od konce 18. století. Po dosažení občanské rovnoprávnosti se ovšem mnoho příslušníků židovských obcí úspěšně uplatnilo v oblasti vědy, politiky, literatury nebo umění.⁸

Specifika historického a kulturního vývoje jednotlivých zemí Koruny české se projevila i v odlišném postavení židovských obcí, které vznikly na jejich území. Odlišný osud tak měly židovské komunity na Moravě, v Čechách i v sousedních zemích. Ve zcela jiné situaci se například ocitli židé v Čechách a na Moravě poté, co nastalo jejich vypovězení z královských měst. Na Moravě totiž zůstalo poměrně soudržné židovské obyvatelstvo v obcích maloměstského charakteru, zatímco židé v Čechách byli plošně

² *Encyklopaedia Judaica: Das Judentum in Geschichte und Gegenwart VII*, Berlin 1931, s. 391; Poul BORCH-SENIUS, *The history of the Jews III. Behind the wall: the story of the ghetto*, New York 1967, s. 15.

³ Jiří FIEDLER, *Židovské památky v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 16.

⁴ *Encyklopaedia Judaica VII*, s. 391; Michael TOCH, *The Economic History of European Jews I: Late Antiquity and Early Middle Ages*, Leiden 2012, s. 152.

⁵ Selma STER, *The Court Jew: A Contribution to the History of the Period of Absolutism in Central Europe*, Philadelphia 1950, s. 43; Haim Hillel BEN-SASSON, *A History of the Jewish People*, Cambridge 1976, s. 397.

⁶ Werner J. CAHNMAN – Judith MARCUS – Zoltán TARR, *Jews and Gentiles: A Historical Sociology of Their Relations*, London 2004, s. 70.

⁷ Hanne TRAUTNER-KROMANN, *Shield and Sword. Jewish Polemics against Christianity and the Christians in France and Spain from 1100–1500*, Tübingen 1993, s. 47; Jiřina ŠEDINOVÁ, *Židé v Čechách a na Moravě*, in: Leo Pavlát (ed.), *Židé: dějiny a kultura*, Praha 2005, zde s. 36.

⁸ Jacob KATZ, *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation 1770–1870*, Cambridge 1973, s. 22; Diane TOBIN – Gary A. TOBIN – Scott RUBIN, *In Every Tongue: The Racial & Ethnic Diversity of the Jewish People*, San Francisco 2005, s. 13, 30, 60.

rozptýlení po venkově.⁹ Místo židů v historii Moravského markrabství „střídala období příznivější, kdy židé získávali i výhody a privilegia, s obdobími vyhoceného nepřátelství a pogromů“.¹⁰ Poslední desetiletí 16. století a první čtvrtina 17. století byla obdobím hospodářského i kulturního rozmachu židovských obcí. V roce 1650 ale přijal český zemský sněm usnesení, které zakazovalo židům usazovat se v místech, v nichž nesídlili před rokem 1618.¹¹ V období úředního antisemitismu, který je charakteristický pro poslední čtvrtinu 17. století a první polovinu 18. století, proběhlo další omezení práv a společenského postavení židovského obyvatelstva.¹² V roce 1726 byl na základě familiantského zákona¹³ císaře Karla VI. počet židovských rodin na Moravě omezen na 5 106.¹⁴ Znovu byli židé vypovězeni z Moravy za vlády Marie Terezie dne 2. ledna roku 1745.¹⁵ V důsledku poklesu obchodu i průmyslové výroby své rozhodnutí ale v roce 1748 panovnice odvolala.¹⁶ Dekret Karla VI. však i nadále blokoval integrační proces a znevýhodňoval židovskou populaci ve vztahu k majoritní společnosti.¹⁷ Marginalizační opatření nejvíce zasáhlo oblast Moravy, kde židé žili v uzavřených komunitách a udrželi si německo-židovský dialekt.¹⁸ Důvody, které vedly k vypovězení židů, byly náboženské i politické. Pobyt ve vesnicích měli až na výjimky zakázaný, proto se usazovali na šlechtických statcích. Na Moravě vznikalo hodně velkých židovských obcí v poddanských městech, zatímco v Čechách naopak malé rozptýlené komunity. Proto se na Moravě utvořila převážně uzavřená ghetta a v Čechách žili židé v oddělených ulicích i domech.¹⁹

Postavení židovského obyvatelstva se začalo měnit v revolučním období 1848 až 1849, které přispělo ke zvýšení jeho mobility.²⁰ Nastalo zrušení omezení, jako byl familiantský zákon nebo zvláštní daň. Zrovnoprávnění Židů ale stanovila až prosincová ústa-

⁹ Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Židé na Moravě v novověku jako specifická kulturní, sociální a reprodukční minorita*, Slezský sborník 100, 2002, s. 103–123, zde s. 103.

¹⁰ Miroslav MARADA, *Židovské obce na Moravě*, in: Petr Pálka (ed.), *Židé a Morava*. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 2, Kroměříž 1996, s. 7–13, zde s. 7–8.

¹¹ Po třicetileté válce zasáhla české země imigrace židů z Polska a Uher a od roku 1670 také z Vídně.

¹² Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 88–98.

¹³ Familiantský zákon sloužil k redukci židovského obyvatelstva. Určoval počet židů, jimž bylo povoleno se usadit na konkrétním území. Morava nabízela z perspektivy familiantského zákona výhodu v podobě blízkosti Horních Uher. Mladší židovští synové, kteří nevlastnili familiantské místo, se mohli usadit, oženit a žili v Horních Uhrách.

¹⁴ L. NESLÁDKOVÁ, *Židé na Moravě v novověku*, s. 109; Michael Laurence MILLER, *Rabbis and Revolution: The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*, Stanford 2010.

¹⁵ Theodor HAAS, *Die Juden in Mähren: Darstellung der Rechtsgeschichte und Statistik unter besonderer Berücksichtigung des 19. Jahrhunderts*, Brünn 1908, s. 7; Jan HLOŠEK, *Židé na Moravě*, Brno 1925, s. 16.

¹⁶ Alexandr PUTÍK – Olga SIXTOVÁ, *Dějiny Židů v Čechách a na Moravě I: Od počátků po emancipaci*, Praha 2005, s. 13.

¹⁷ Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Cizincem na Moravě: zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750–1867*, Brno 2007, s. 94–95.

¹⁸ Wilma Abeles IGGERS, *The Jews of Bohemia and Moravia: A Historical Reader*, Detroit 1992, s. 106; Dušan RIEGL, *Jazykový vývoj židovské entity na Moravě a jazyk jidiš*, in: Petr Pálka (ed.), *Židé a Morava*. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 5, Kroměříž 1999, s. 33–41, zde s. 36.

¹⁹ J. ŠEDINOVÁ, *Židé v Čechách a na Moravě*, zde s. 39–40.

²⁰ Helena KREJČOVÁ, *Židovská komunita v moderní české společnosti*, in: Václav Veber (ed.), *Židé v novodobých dějinách*, Praha 1997, s. 17–27, zde s. 19.

va z roku 1867.²¹ Životní způsob Židů se výrazně změnil, neboť se mohli volně stěhovat, prodávat nemovitosti, provozovat jakoukoli živnost a získali volební právo. V polovině 19. století lze zaznamenat odliv židovského obyvatelstva z dříve izolovaných ghett do průmyslových měst a městských center.²² Na Moravě přesto i nadále přetrvávaly židovské politické obce, v nichž byla úředním jazykem němčina.²³ Demokratická práva židům žijícím na území Čech, Moravy, Slovenska a Podkarpatské Rusi přinesl vznik svobodného Československa v roce 1918. Zlom v životech milionů Židů znamenala druhá světová válka a jejich deportace do vyhlazovacích koncentračních táborů. První protizidovská opatření byla přijata již dva dny po vzniku Protektorátu Čechy a Morava, dne 17. března 1939.²⁴ V červenci téhož roku nastala další opatření, která Židům zakazovala vykonávání mnoha povolání. Postupně byl Židům odebrán majetek a v roce 1940 byli zcela vyřazeni z hospodářského života. Na konci září 1941 byly uzavřeny všechny synagogy a modlitebny.²⁵ Poté již bylo vše připraveno na deportaci Židů do koncentračních a vyhlazovacích táborů.²⁶

Vznik Izraele po druhé světové válce byl pro mnoho Židů, již přežili hrůzy druhé světové války, impulzem k návratu do zaslíbené země. Židé, kteří setrvali na území socialistického Československa, byli i nadále v situaci minoritní společnosti. Vládnoucí komunistický režim Židům totiž neposkytoval příliš prostoru pro autonomní náboženský a kulturní život. Novou nadějí svobodně a institucionálně praktikovat vlastní víru dala židovským komunitám „sametová revoluce“ v roce 1989.²⁷ V současné době na Moravě působí tři židovské obce v Brně, Olomouci a Ostravě.²⁸ Zaniklá židovská obec ve Velkém Meziříčí nebyla po druhé světové válce již obnovena. V současnosti ve městě žije jedna židovská obyvatelka.²⁹

Vznik židovské obce ve Velkém Meziříčí

Vznik velkomeziříčské židovské obce nelze jednoznačně datovat.³⁰ Přítomnost Židů je ve městě doložena od roku 1518 na základě zápisu v městské knize.³¹ V tomto období se však jednalo o zanedbatelný počet jedinců, kteří netvořili obec a ani nevystavěli sy-

²¹ J. HLOŠEK, *Židé na Moravě*, s. 29; Vlastimil SVĚRÁK, *Moravští židé ve světle zákonů v letech 1848–1918*, in: Emil Kordiovský – Helmut Teufel – Jana Starek (edd.), *Moravští Židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918)*. XXVI. Mikulovské sympozium, Brno 2003, s. 31–37, zde s. 31.

²² David BIALE, *Power and Powerlessness in Jewish History*, New York 1986, s. 120.

²³ D. RIEGL, *Jazykový vývoj židovské entity na Moravě a jazyk jidiš*, s. 37.

²⁴ Moses MOSKOWITZ, *The Jewish Situation in the Protectorate of Bohemia-Moravia*, *Jewish Social Studies* 4, 1942, s. 17–44, zde s. 34.

²⁵ Livia ROTHKIRCHEN, *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust*, Lincoln 2006, s. 123.

²⁶ Miroslav KÁRNÝ – Anita FRANKOVÁ, *Persekuce a vyhlazení Židů za 2. světové války*, in: Leo Pavlát (ed.), *Židé: dějiny a kultura*, Praha 2005, zde s. 60–61, 65.

²⁷ L. ROTHKIRCHEN, *The Jews of Bohemia and Moravia*, s. 306.

²⁸ Jan KRATOCHVÍL, *Židovská Morava – Židovské Brno*, Brno 2001, s. 33.

²⁹ Viz ústní výpověď paní Olgy Fikarové, jednatelky Vlastivědné a genealogické společnosti ve Velkém Meziříčí, květen 2012.

³⁰ Některé židovské prameny se nedochovaly vlivem ničivých požárů zdejšího židovského města v letech 1823 a 1854.

³¹ Augustin KRATOCHVÍL, *Vlastivěda moravská. II. Místopis. Vel.-Meziříčský okres*, Brno 1907.

nagogu. Již v 16. století je ale možné historicky doložit skutečnost, že existovaly vazby mezi velkomeziříčskými a židovskými obchodníky. Zpravidla se však jednalo o přespolní židovské obchodníky a podnikatele, již se ve městě z důvodů silné místní konkurence nedokázali zásadně prosadit. Z historických písemných pramenů okolních měst, které se dochovaly z 16. století, vyplývá, že židé v té době ve Velkém Meziříčí trvale nežili. Židovské osídlení ve Velkém Meziříčí nezaznamenává ani mapa židovských obcí v zemích České koruny z let 1348 až 1526.³² Majitel meziříčského panství Zikmund Helt z Kementu se v roce 1557 vyjádřil k připravovanému vyhnání židů z Moravy konstatováním, že se na jeho panství žádní trvale usazení židé nenacházejí.³³ Tuto skutečnost potvrdil v roce 1599 i další majitel meziříčského panství Ladislav Berka z Dubé. Židé z Velkého Meziříčí nejsou uváděni v kontextu užívání věřitelských služeb, nenachází se ani žádná písemná zmínka o obětích, svědcích nebo obžalovaných před velkomeziříčským nebo bítěšským hrdelním soudem. Židy z Velkého Meziříčí nelze dohledat ani jako nové osadníky jiných moravských obcí.³⁴ Podobně je nepravděpodobná představa o starším židovském osídlení, jež zaniklo během třicetileté války, a novém, vznikajícím až od poloviny 17. století.³⁵

Příchod a usazení židů ve Velkém Meziříčí dokládá v roce 1611 kniha nově přijatých měšťanů. Další záznamy o prvních židovských přistěhovalcích obsahují písemné záznamy (gruntovní zápisy nebo soupisy městského obyvatelstva), které vznikly koncem roku 1636 a počátkem léta 1637. Například je doloženo, že v prosinci roku 1636 se ve Velkém Meziříčí usadil žid Josef. V lednu roku 1637 bylo zaznamenáno poddanství Samuela a Izáka a v únoru žida Mojžíše.³⁶ Významný růst židovské populace ve Velkém Meziříčí nastal na počátku druhé poloviny 17. století. Židé ve městě poničeném třicetiletou válkou nacházeli jak bytové prostory, tak nové pracovní příležitosti, které jim umožnily se prosadit v hospodářské i sociokulturní sféře.³⁷ Židovské obyvatelstvo, které obsadilo pusté domy, se výrazně podílelo na jejich obnově i oživení místních ekonomických a obchodních aktivit.³⁸ Velkomeziříčští židé se v tomto období dokázali zformovat ve středně velkou židovskou obec, která po Třebíči představovala druhou největší židovskou komunitu Jihlavského kraje. V letech 1650 až 1710 přijalo městské právo na třicet židů.³⁹ V průběhu padesátých a šedesátých let 18. století se ve Velkém Meziříčí usadilo nových sedmáct židů. V následujících

³² Maria TISCHLER, *Böhmische Judengemeinden 1348-1519*, in: Ferdinand Seibt (ed.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München 1983, s. 37-56.

³³ Antonín RYBIČKA, *Heltové z Kementu na V. Němčicích a V. Meziříčí*, *Časopis Matice Moravské* 13, 1881, s. 5-6.

³⁴ Martin ŠTINDL, *K počátkům židovského osídlení ve Velkém Meziříčí*, in: Petr Pálka (ed.), *Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska* 3, 1996, s. 3-13, zde s. 7.

³⁵ Gregor WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren VI.: Iglauer Kreis und mährische Enklavuren*, Brünn 1842.

³⁶ M. ŠTINDL, *K počátkům židovského osídlení ve Velkém Meziříčí*, s. 8; Martin ŠTINDL, *Velká Mezeříč Františka Ignáce Konteka 1401-1723: městská kronika barokní Moravy*, Tišnov 2004, s. 151.

³⁷ Židé ve třicetileté válce stáli na straně Habsburků. Z tohoto důvodu dosáhli privilegií, k nimž patřilo právo provozovat většinu řemesel.

³⁸ Helmut TEUFEL, *Obchodníci, dvorní faktori a židovští hauzíři: Tisíc let židovských vztahů mezi Čechami, Moravou a Rakouskem*, in: Andrea Komlosyová - Václav Bůžek - František Svátek (edd.), *Kultury na hranici: Jižní Čechy - Jižní Morava - Waldviertel - Weinviertel*, Wien 1995, s. 118-119.

³⁹ Martin ŠTINDL, *Usazování Židů ve Velkém Meziříčí ve druhé polovině 17. století*, in: I. Fic (ed.), *Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska* 1, 1995, s. 35-46, zde 36.

Židovské město, ulice Novosady, Velké Meziříčí. © Archiv Muzea Velké Meziříčí.

letech se židovská imigrační vlna ustálila na počtu dvou až tří nových příchozích za jedno desetiletí. V devadesátých letech 18. století se příliv židů do města postupně zastavuje. Poslední výrazná židovská imigrační přílivová vlna dorazila do Velkého Meziříčí na počátku 18. století.⁴⁰

Židé se ve Velkém Meziříčí usazovali v domech na pravém břehu řeky Oslavy. Jednalo se o teritorium sahající od dnešní Vrchovecké ulice až k Moráni. Domovní daň z roku 1667 uvádí 14 „domků“ s židovským vlastníkem.⁴¹ Velkomeziříčské ghetto se začalo výrazně rozrůstat v poslední čtvrtině 17. století. V roce 1679 se zde nacházelo 23 židovských domů, na konci devadesátých let 17. století již tvořilo židovské ghetto téměř 30 domů. Enkláva domů obývaných židy byla již v osmdesátých letech 17. století do té míry výrazná, že začala být označována jako Židovská ulice (1682). Protože příchod nových židů do Velkého Meziříčí neustal ani v 18. století, ghetto se dále rozrůstalo. Nově domy židé získávali koupí od původních křesťanských majitelů.⁴² Tuto teritoriální židovskou expanzi měl zastavit císařův reskript ze dne 22. dubna 1710, který přikazoval vykoupit 21 nadpočetných židovských domů, uzavřít synagogu a bez udělení měšťanského práva oddělit židovskou gruntovní agendu. Křesťané však nedisponovali dostatečnými finan-

⁴⁰ František Augustin SLAVÍK, *Počet obyvatelstva větších obcí na Moravě a ve Slezsku r. 1772 a 1893*, Časopis Matice Moravské 18, 1894, s. 146–158.

⁴¹ Pavel KOČMAN, *Počty židovských domů na Moravě v roce 1667*, in: Petr Pálka (ed.), *Židé a Morava*. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 9, 2003, s. 7–26.

⁴² M. ŠTINDL, *Usazování Židů ve Velkém Meziříčí ve druhé polovině 17. století*, s. 36–38.

Stará synagoga, Velké Meziříčí. © Pavel Pavelka.

cemi na výkup domů. Na žádost Arnošta Františka hraběte z Ugarte proto povolil císař otevření synagogy i zachování 32 domků.⁴³

Po prvních patnácti letech restrikcí směřujících proti židovské komunitě se v prostorách ghetta v roce 1726 nacházelo 32 majitelů domů a téměř dvojnásobné množství podruhů. Na konečné teritoriální podobě ghetta měl výrazný podíl císařský výnos, který usiloval o prostorové oddělení křesťanské a židovské zástavby a vystěhování židů z okolí křesťanských kostelů a hřbitovů.⁴⁴ Ve Velkém Meziříčí separace proběhla dne 31. prosince 1728 a vztahovala se k šesti domům. Separační návrh ale usiloval o mnohem větší redukci počtu židovských obyvatel města, nežli tvořilo osazenstvo šesti domů. Redukování počtu židů na území města bylo ukončeno stanovením úředně tolerovaného počtu 139 familiantských míst. Více židovských rodin ve Velkém Meziříčí bydlet nesmělo. Teritoriální růst ghetta byl zastaven a nahrazen jeho vnitřní architektonickou restrukturalizací a přestavbami. V budovách s jedním vnějším vchodem v zadním traktu domu vznikaly další stavby. Docházelo i k dělení budov mezi různé majitele, po patrech nebo místnostech. Pro toto období je charakteristická vysoká fluktuace židovských držitelů domů. Výjimečně se vytvářelo pouto k jednomu domu, které souviselo s kvalitou domů nebo i finančními možnostmi majitele.⁴⁵ V roce 1760 se ve

⁴³ Jan REICHERT, *Spor mezi vrchností panem Dominikem svobodným pánem Ugartem, a poddaným městem jeho Velkým Meziříčím s počátku XVIII. století*, Časopis Moravského musea zemského 29, 1905, s. 368–375, zde 368.

⁴⁴ T. HAAS, *Die Juden in Mähren*, s. 10.

⁴⁵ M. ŠTINDL, *Usazování Židů ve Velkém Meziříčí ve druhé polovině 17. století*, s. 41.

Velkém Meziříčí nacházelo 301 křesťanských domů a 32 domů židovských. V roce 1763 počet křesťanských domů stoupl na 316, ovšem konstantní zůstal počet obydlí židovských (32). Město mělo v té době 1 407 obyvatel, židovská obec čítala 529 obyvatel. Sčítání lidu ve Velkém Meziříčí z roku 1790 uvádí 3 403 obyvatel, z toho 2 515 křesťanů a 888 Židů.⁴⁶ V 19. století žilo ve Velkém Meziříčí 1 116 obyvatel židovského vyznání. V době revoluce roku 1848 přestala platit mnohá omezení a židovské obyvatelstvo získalo plná občanská práva.⁴⁷ Židé se tak začali stěhovat z ghetta do vnitřních částí celého města i do jiných měst, která jim dříve byla zapovězena (Jihlava, Brno a Vídeň).⁴⁸

Židovská komunita ve Velkém Meziříčí jako součást lokálního ekonomického systému

Lze celkem oprávněně předpokládat, že se ve Velkém Meziříčí do konce 16. století samostatná židovská komunita nerozvinula. Jejím zformování po celou dobu patrně bránil řemeslnický charakter města, který si ve svých cechovních mezích vždy zachovával jistý protizidovský osten.⁴⁹ Příležitost k trvalému usazování a prosazení se v obchodní, finanční, řemeslné a ekonomické sféře židé ve Velkém Meziříčí získali až v průběhu první poloviny 17. století. Svůj podíl na tom měly zejména ničivé důsledky třicetileté války, která oslabil křesťanské cechy do té míry, že nedokázaly čelit přílivu židovských konkurentů.

Schopnost židů efektivně se prosadit v obchodu se zbožím a řemeslné výrobě vedla ke střetům s křesťanskou konkurencí a posilovala protizidovské nálady. Z tohoto důvodu narůstala snaha majoritní společnosti přijímat opatření zvýhodňující křesťanské obchodníky a řemeslníky.⁵⁰ Židé neměli právo vlastnit i obdělávat půdu. Proto se intenzivně věnovali řemeslu a obchodu.⁵¹ Je doloženo, že v polovině 17. století byl ve Velkém Meziříčí usazen židovský krejčí, sklenář, řezník a koželuh. Pro židy bylo výhodné, že byli osvobozeni od takových poplatků a povinností, jako byla varta (hlídka), ponůcka, vojenské ložirování, mýtné, vybírání od míst, kontribuce (nucený příspěvek) nebo daně z komínů.⁵² Židovská obec zajišťovala širokou síť hospodářských aktivit, sahající od drobných řemesel až k obchodu. Židé se úspěšně uplatnili ve výrobě, zprostředkování surovin, vinopalnictví a obchodě s vínem, veteší nebo plátnem, které dodávali do jiných moravských měst. Z okolních zemí, zejména Rakouska, dováželi zboží a dobytek. Síť jejich prodejních krámků a řemeslnických dílen byla situována v přízemí jejich domů směrem do ulice. V roce 1755 se ve Velkém Meziříčí vyskytovalo šestnáct židovských obchodníků.⁵³

⁴⁶ E. A. SLAVÍK, *Počet obyvatelstva větších obcí na Moravě a ve Slezsku r. 1772 a 1893*, s. 146–158; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965; Libor PIŠŤN, *Velké Meziříčí: Historie a současnost*, Velké Meziříčí 1975.

⁴⁷ W. A. IGGERS, *The Jews of Bohemia and Moravia*, s. 150–153.

⁴⁸ T. PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, s. 113.

⁴⁹ M. ŠTINDL, *K počátkům židovského osídlení ve Velkém Meziříčí*, s. 9.

⁵⁰ M. MARADA, *Židovské obce na Moravě*.

⁵¹ Erich KAHLER, *Jews among the nations*, New York 1967, s. 141; T. PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, s. 38–42.

⁵² L. NESLÁDKOVÁ, *Židé na Moravě v novověku*, s. 107.

⁵³ M. ŠTINDL, *Usazování Židů ve Velkém Meziříčí ve druhé polovině 17. století*, s. 40.

Podstatnou část židovského obchodu představovaly finanční operace, zejména půjčky na úrok a na zástavu. Velkomeziříčští měšťané si od zdejších Židů půjčovali peníze již v první třetině 17. století. Lichva se stala výnosným povoláním. V období ekonomické expanze se Židé stali konzumenty vrchnostenských produktů a poté i aktivními partnery šlechtického velkostatku. Již od 17. století se mezi vrchností a židovskou obcí začala vytvářet stále širší síť ekonomických, finančních a obchodních vazeb. Velkomeziříčští Židé se stali nájemníky panských palíren, dodavateli panské kořalky, dlužníky a věřiteli panských pokladen. Židé směli poskytovat úvěr a provozovat obchod na základě *Generálního policejního a procesuálního a komerčního řádu* z roku 1754.⁵⁴ Elitní kategorie „dvorních Židů“ stále více pronikala do blízkosti zámeckých pánů, jimž poskytovala specifické dodavatelské a finanční služby. Moravská šlechta Židy „chránila a nedovolovala nikomu – ani panovníkovi – aby zásadněji odporoval jejím zájmům.“⁵⁵ Oboustranně prospěšná symbióza výrazně gradovala zejména v poslední čtvrtině 17. století.⁵⁶

Na přelomu 17. a 18. století velkomeziříčští Židé ekonomicky ovlivňovali okolní trhy, ovládli obchod s tabákem a úspěšně konkurovali místním křesťanským obchodníkům například svými dodávkami vyčinených kůží.⁵⁷ V 18. a 19. století patřily mezi nejvýznamnější židovské obchodní a ekonomické aktivity hauzírmictví⁵⁸ (prodej zboží po okolních vesnicích), tovární výroba rosolky, likérů a obchod se lnem. Po uvolnění protizidovsky orientovaných společenských a hospodářských omezení se Židé ve stále větší míře věnovali podnikatelské činnosti. Prosperujícími židovskými podniky se na Meziříčsku staly například továrna na sukno, klišárna, panská palírna, zelinářství, sklenářství a hospoda.⁵⁹

Vzestup a pád židovské obce ve Velkém Meziříčí

Velkomeziříčská komunita vykazovala v polovině 17. století veškeré znaky samostatné obce, která disponovala vlastní samosprávou. Každoročně byli voleni židovský rychtář, dva přísední a čtyři přísedící, kteří zastupovali obec ve vztahu k vrchnosti, zajišťovali vybírání kontribuce a také další správní povinnosti. Dále byl volen rabín, šámes a výběrčí daní. O duchovní záležitosti pečoval židovský kantor, později i rabín. Zdejší židovská obec měla dokonce i vlastní ozbrojenou gardu.⁶⁰

Skutečnost, že se velkomeziříčští židé dokázali úspěšně prosadit v oblasti řemesel a obchodu, představovala pro místní řemeslnický cech nejen vznik konkurenčního prostředí, ale také ztrátu pozic na ekonomickém trhu. Od osmdesátých let 17. století lze i z těchto důvodů zaznamenat růst napětí mezi křesťanskou a židovskou obcí. Nevra-

⁵⁴ Jan JANÁK, *Dějiny Moravy 3/1: Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*, Brno 1999, s. 19.

⁵⁵ L. NESLÁDKOVÁ, *Židé na Moravě v novověku*, s. 104.

⁵⁶ Martin ŠTINDL, *Ve stínu a záři baroka (1620–1735)*, in: Dalibor Holeček (ed.), *Velké Meziříčí v zrcadle dějin*, Brno 2008, s. 139–180.

⁵⁷ M. ŠTINDL, *Velká Mezeříč Františka Ignáce Konteka 1401–1723*, s. 152.

⁵⁸ Hauzírmictví bylo umožněno pouze židům na Moravě, v Čechách, ve Slezsku a později také v Uhrách.

⁵⁹ Heiko HAUMANN, *Dějiny východních Židů*, Olomouc 1997, s. 102.

⁶⁰ Heiko HAUMANN, *A History of East European Jews*, New York 2002, s. 39; Martin ŠTINDL, *Josefínské „proměny“ v samosprávě židovské obce (Velké Meziříčí ve druhé polovině 18. století)*, in: E. Kordiovský – Helmut Teufel – Jana Starek (edd.), *Moravští židé v rakousko-uherské monarchii*, s. 269–278.

živost křesťanských řemeslníků a obchodníků vůči jejich židovským konkurentům se promítla do xenofobních postojů křesťanské obce. Velkomeziříčští radní navýšili židům v roce 1653 ochranný poplatek (*Schutzgeld*) z 10 na 21 zlatých.⁶¹ V roce 1710 byl roční ochranný poplatek opět navýšen, tentokrát na 100 zlatých, které židé odváděli, a to ve dvou platbách. Od roku 1750 ale odmítali židé tento příspěvek platit. Jedním z hlavních zdrojů konfliktů mezi židovskou obcí, městem a vrchností byl teritoriální růst ghetta. Stížnosti ze strany křesťanských obyvatel města upozorňovaly na růst počtu židovských domů nebo na stavbu panovníkem nepovolené synagogy. Za problematické nebo přímo konfliktní označovali někteří křesťanští obyvatelé města sociální kontakty a teritoriální soužití se židovskou populací ve veřejném prostoru, ve službách a při bohoslužebných procesích.⁶²

V roce 1850 se uskutečnily první obecní volby, jichž se poprvé zúčastnili také příslušníci židovské obce. Do třicetičlenného výboru bylo zvoleno jedenáct Židů a devatenáct křesťanů. V roce 1851 se židovská obec dokonce sloučila s městem v jednu politickou jednotku. Ve druhé polovině 19. století se Židé z Velkého Meziříčí začali stěhovat do větších měst. Tendenci setrvat ve městě měli pouze starší a méně majetní členové židovské náboženské obce. Původně se Židé hlásili k německé národnosti, později k národnosti české nebo židovské.⁶³ Příklon k české národnosti se projevil při sčítání lidu v roce 1900, patrně pod vlivem Hilsnerovy aféry.⁶⁴ Uzavřenost židovské komunity a odlišné náboženské a kulturní vzorce chování způsobily, že se již v průběhu 19. století Židé stali „obětními beránky“ několika společenských událostí, které uvedly v život dřímající protizidovské stereotypy.⁶⁵

V období mnichovské dohody se židovská náboženská obec ve Velkém Meziříčí rozrostla o dalších 60 osob. Jednalo se o uprchlíky, kteří byli vyhnáni z pohraničních oblastí a Sudet (Jihlava, Pohořelice, Slavonice a Vranov nad Dyjí). Někteří noví příchozí ve městě našli útočiště u svých příbuzných. Dne 15. března 1939 vstoupila do Velkého Meziříčí německá okupační armáda.⁶⁶ Nacisté zpočátku usilovali o radikální snížení počtu Židů jejich vyhnáním do exilu. Diskriminační opatření, která měli k dispozici, jim totiž umožňovala následně vyvlastnit židovský majetek. Povolení k emigraci bylo spojeno s vysokým finančním poplatkem a ponechaný majetek připadl německým bankám. Někteří Židé emigrovali, jiní ilegálně opustili protektorát útekem

⁶¹ H. HAUMANN, *Dějiny východních Židů*, s. 22.

⁶² M. ŠTINDL, *Velká Mezeříč Františka Ignáce Konteka 1401–1723*, s. 152.

⁶³ Miloš FŇUKAL, *Problematika zániku jazykových minorit na příkladu židovské čtvrti Velkého Meziříčí v letech 1880–1921*, in: Aleš Létal – Zdeněk Szczyrba – Miroslav Vysoudil (edd.), *Česká geografie v období rozvoje informačních technologií*. Sborník příspěvků výroční konference České geografické společnosti, Olomouc 2001, s. 279–292; Miloš FŇUKAL, *Changes in Jewish Population Language Structure in Velké Meziříčí in the Period 1880–1921*, *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Rerum Naturalium, Geographica* 37, 2002, s. 13–21.

⁶⁴ H. KREJČOVÁ, *Židovská komunita v moderní české společnosti*, s. 25. Hilsnerův otec pocházel z Velkého Meziříčí. Poté, co Leopolda zatkli, celá rodina se přestěhovala z Polné do Velkého Meziříčí. Na základě toho proběhly demonstrační průvody.

⁶⁵ Blanka SOUKUPOVÁ, *Národněpolitické protizidovské stereotypy v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, in: Zbyněk Vydra (ed.), *Protizidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*, Pardubice 2007, s. 13–50, zde s. 13–14.

⁶⁶ Josef ŠÍP, *Svědectví o statečnosti: Velkomeziříčsko a odboj v letech 1938–1945*, Velké Meziříčí 2005, s. 15–16.

Židovské město, kamenná kašna s obeliskem v západní části náměstí, Velké Meziříčí. © Archiv Muzea Velké Meziříčí.

na polské nebo slovenské území.⁶⁷ O striktní dodržování norimberských zákonů se ve městě starala místní německá komunita, neblaze proslulí „vlajkaři“ a udavači. V roce 1942 se Němci rozhodli pro masový odsun židovského obyvatelstva do vyhlazovacích táborů. Ve dvou hlavních transportech Av a Aw byla ve dnech 18. května a 22. května 1942 většina židovského obyvatelstva z Velkého Meziříčí deportována přes sběrnou stanici v Třebíči do Terezína a následně do vyhlazovacích táborů. Již před těmito transporty ale bylo sedmnáct velkomeziříčských Židů zatčeno a umučeno v koncentračních táborech.⁶⁸ Do Terezína a vyhlazovacích táborů bylo v roce 1942 deportováno na více než 80 židovských obyvatel. Po válce se do Velkého Meziříčí vrátilo pouhých sedm přeživších Židů. Židovská náboženská obec zde již nikdy nebyla obnovena.⁶⁹ Mementem, připomínajícím význam zdejší diaspory, jsou architektonické památky svědčící o výjimečném postavení, jež židovská komunita v dějinách Velkého Meziříčí zastávala.

⁶⁷ J. ŠÍP, *Svědectví o statečnosti*, s. 27.

⁶⁸ *Tamtéž*, s. 29.

⁶⁹ Miroslav KRUŽÍK, *Velké Meziříčí v samostatné republice a za protektorátu (1918–1945)*, in: D. Holeček (ed.), *Velké Meziříčí v zrcadle dějin*, s. 263–320.

Nová synagoga, Velké Meziříčí. © Archiv Muzea Velké Meziříčí.

Urbanistické řešení a architektura židovského města ve Velkém Meziříčí

Židovské město bylo lokalizováno souběžně s náměstím ve čtvrti Nové Město (Nové Sady). Tuto čtvrť od vlastního města oddělovala mlýnská strouha. Z druhé strany čtvrť přiléhala k řece Oslavě. Hlavní část židovského města tvořilo na obou koncích uzavřené náměstí podlouhlého ulicovitého tvaru. V západní části náměstí se nacházela i kamenná kašna s obeliskem.

Po obou stranách náměstí byly vybudovány dvoupodlažní domy. V porovnání s měšťanskou zástavbou se jednalo o menší budovy i stavební parcely. V přízemí židovských domů se nacházely prodejní krámký a řemeslnické dílny, zatímco patro sloužilo jako obytný prostor. Z důvodu častých záplav byla většina domů nepodsklepena.⁷⁰ Mnoho domů velkomeziříčského ghetta bylo obýváno na principu kondominia, který spočíval v tom, že si jeden dům rozdělilo několik vlastníků. Každé patro nebo pokoj mohl obývat jiný vlastník nebo rodina. Ve východní části ulice bylo situováno správní a náboženské centrum židovské obce. Židovské město od křesťanské městské zástavby oddělovala separační zeď s branou. Na noc, v sobotu a neděli se vstupy do židovského města uzavíraly, aby Židé nemohli opouštět jeho prostor, současně z důvodů jeho vlastní obrany.⁷¹ Nejstarší synagogy ve Velkém Meziříčí plnily kromě jiného funkci soukromých modli-

⁷⁰ Jaroslav KLENOVSKÝ, *Židovské památky Velkého Meziříčí*, Brno - Velké Meziříčí 1997, s. 19.

⁷¹ Jaroslav KLENOVSKÝ, *Židovské památky Moravy a Slezska*, Brno - Olomouc - Ostrava 2001, s. 20; Jiřina CHRASTILOVÁ, *Devět židovských cest: procházky po památkách Čech, Moravy a Slezska*, Praha - Litomyšl 2008, s. 312.

Židovský hřbitov, Velké Meziříčí. © Jiří Michlíček.

Židovské město, ulice U Vody, Velké Meziříčí. © Pavel Pavelka.

teben. Významnou součástí židovské obce byl hřbitov, jenž vznikl na protilehlém břehu řeky Oslavy v roce 1650.⁷²

Židovská obec dále zahrnovala radnici. Mezi důležité stavby židovského města patřily rabinát, rituální lázeň mikve, škola vyššího vzdělání ješiva, dům kantora, synagogálního sluhu (šámese), porážka šchita a chudobinec.⁷³ Do současné doby se ve Velkém Meziříčí po přestavbách dochovalo 63 původně židovských domů.⁷⁴

Poselství židovské obce a města ve Velkém Meziříčí

Na osudech velkomeziříčské židovské obce lze prezentovat různé dimenze vzájemně se obohacujícího soužití dvou odlišných náboženských kultur. Navzdory řadě ústrků a legislativních omezení, jimž byla místní židovská komunita ze strany majoritní křesťanské společnosti vystavena, dokázali Židé po několik staletí ovlivňovat fungování města jak v oblasti materiální, tak duchovní kultury. Po třicetileté válce svojí přítomností a ekonomickými aktivitami přispěli k obnově a dalšímu rozvoji materiální infrastruktury Velkého Meziříčí. V průběhu 17. a 18. století se ekonomicky prosadili zejména v oblasti řemeslné výroby, obchodu a financí. Tvář města Židé v neposlední řadě změnili i svými stavebními aktivitami.

⁷² J. KLENOVSKÝ, *Židovské památky Moravy a Slezska*, s. 196.

⁷³ *Tamtéž*, s. 3.-7.

⁷⁴ T. PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, s. 421-422.

Židovský hřbitov, Velké Meziříčí. © Pavel Pavelka.

Prampouchy vyrovnávající tlaky zdiva v úzkých uličkách židovského města, Velké Meziříčí. © Pavel Pavelka.